भारत - भूतान संबंध

प्रा. डॉ. सचिन जयस्वाल
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय जालना
मो. न. 9604316431
sachinjaiswal2012@gmail.com

प्रस्तावना -

भारताने आपल्या स्वातंत्र्यप्राप्ती पासून जगातील सर्वच राष्ट्रांशी विशेषतः दक्षिण आशियातील शेजारी राष्ट्रांसोबत सौहार्दपूर्ण संबंध निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. दक्षिण आशियाई क्षेत्रातील व भारताच्या शेजारी असणारा सर्वात जवळचा मित्र भूतान हा भारतासाठी सर्वच प्रधानमंत्र्याच्या कार्यकाळात केंद्रस्थानी राहिला. भारत आणि भूतानमधील द्विपक्षीय संबंध अद्वितीय आहेत. बौद्ध धर्म हा भारत आणि भुतान यांना जोडणारा एक दुवा आहे. भारत आणि भुतान यांच्यातील संबंध हे ऐतिहासिक संबंध, भौगोलिक निकटता आणि सामायिक धोरणात्मक हितसंबंधांवर आधारित आहेत. भारत आणि भूतान या दोन देशात भारत स्वातंत्र्य होण्याच्या अगोदर पासून संबंध मित्रत्वाचे आहेत. ब्रिटिश कालावधीत भारत आणि भूतान संबंध विकसित झाले आहे. १९४७ मध्ये भारताचे प्रथम प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या पासून तर २०१४ ते अद्यापपर्यंत असलेल्या कालावधीत नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारत-भूतान संबंधांमध्ये दीर्घकालीन संबंध आणि बदलत्या प्रादेशिक भू-राजकीय परिदृश्याशी जुळवून घेणे या दोन्ही गोष्टींमध्ये सातत्य दिसून आले.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये –

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे ऐतिहासिक दृष्टीकोणातून अध्ययन करणे.

भारत – भूतान या दोन देशातील परराष्ट्र धोरणाचे अध्ययन करणे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात भूतान या शेजारी राष्ट्राचे महत्त्व अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती –

भारत – भूतान या दोन देशातील संबंध यासंबंधी संशोधन करण्यासाठी संशोधनाची ऐतिहासिक व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

भारताचे पूर्वेकडील राष्ट्राशी असलेले धोरण (लुक ईस्ट पॉलिसी) –

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अनेक वैशिष्ठ्य आढळून येतात. भारताचे परराष्ट्र धोरण एक शांत व संयमी परराष्ट्र धोरण आहे. भारताने आज पर्यंत कोणत्याही राष्ट्रावर प्रथम आक्रमण केले नाही. भारत एक आण्विक क्षमता असलेले अण्वस्त्र संपन्न राष्ट्र आहे. परंतु भारताने हे स्पष्ट केले आहे की, भारताची अण्वस्त्रे ही कोणत्याही राष्ट्राला धमकावण्यासाठी वा भीती दाखवण्यासाठी नसून ते केवळ आत्मरक्षणासाठी आहेत. जागतिक शांततेवर भारताचा विश्वास आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ५१ मध्ये भारत विश्व शांततेसाठी बांधील पूर्वक प्रयत्न करेल, असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात महासत्ता राष्ट्रासोबतच भारताच्या शेजारी व दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना सुद्धा महत्त्व दिले आहे. 'शेजारी प्रथम' या धोरणाने भारत दक्षिण आशिया मधील आपल्या शेजारी राष्ट्रांना महत्त्व देतो.

गुजराल धोरण –

सन १९९० च्या दशकामध्ये भारतीय परराष्ट्र धोरणाला नवीन दिशा प्राप्त करून देणारे प्रसिद्ध गुजराल धोरण (Gujral Doctrine) हे विभागीय सहकार्यावर भर देणारे आहे. गुजराल धोरणामध्ये दक्षिण आशिया पातळीवर सहकार्य वाढावे यासाठी पाच तत्त्वांचा समावेश करण्यात आला आहे. ही तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत –

१) कोणतीही परतफेडीची अपेक्षा न करता श्रीलंका, बांगलादेश, भूतान, मालदीव आणि नेपाळ या राष्ट्रांना भारत आर्थिक साहाय्य आणि व्यापारी सवलती पुरवेल.

२) दक्षिण आशियातील कोणतेही राष्ट्र आपल्या भौगोलिक क्षेत्राचा वापर इतर राष्ट्रांविरुद्ध दहशतवादी कारवायांसाठी होऊ देणार नाही.

३) दक्षिण आशियातील कोणतेही राष्ट्र शेजारील राष्ट्राच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करणार नाही.

४) सर्व दक्षिण आशियाई राष्ट्रे परस्परांच्या राजकीय सार्वभौमत्वाचा आणि भौगोलिक एकात्मतेचा आदर करतील.

५) सर्व दक्षिण आशियाई राष्ट्रे शेजारील राष्ट्रांबरोबर असलेले संघर्ष शांतता, सहकार्य आणि चर्चेच्या माध्यमातून सोडवतील.

६) विभागीय सहकार्याच्या माध्यमातून दक्षिण आशियामध्ये मुक्त व्यापार क्षेत्र निर्माण करण्यासाठी भारत प्रयत्नशील आहे.

भारत आणि भूतान यांच्यातील ऐतिहासिक आणि धोरणात्मक संदर्भ :

भारत आणि भूतान यांच्यात परस्पर विश्वास आणि धोरणात्मक सहकार्यावर आधारित विशेष संबंध आहेत. भारत हा पारंपरिकपणे भूतानचा प्रमुख मित्र आहे, विशेषत: भूतानला ब्रिटिश प्रभावापासून स्वातंत्र्य मिळाल्यापासूनच उभय राष्ट्रातील ही मैत्री ऐतिहासिक साक्ष देते. भूतानमधील भारताचे धोरणात्मक हितसंबंध स्थिर संबंध राखणे, भूतानची सुरक्षा सुनिश्चित करणे आणि भारताच्या प्रादेशिक वर्चस्वाला कमकुवत करणाऱ्या कोणत्याही परकीय प्रभावाचा मुकाबला करणे यावर केंद्रित आहे. मनमोहन सिंग यांच्या कार्यकाळात भूतानच्या सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि आर्थिक विकासासाठी भारताच्या समर्थनावर सातत्याने भर देऊन हे बंधन मजबूत करण्याचा काळ होता. या व्यतिरिक्त भूतान हा भारताच्या 'शेजारी प्रथम' धोरणाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे, जेथे प्रादेशिक सहकार्याला विशेषतः दक्षिण आशियामध्ये प्राधान्य दिले गेले आहे.

भारत आणि भूतान यांच्यातील आर्थिक आणि विकास सहकार्य :

भारत हा फार पूर्वीपासून भूतानचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आणि गुंतवणुकीचा स्रोत आहे. द्विपक्षीय संबंधांच्या केंद्रस्थानी आर्थिक सहकार्य राहील याची खात्री करून नरेंद्र मोदी यांच्या प्रशासनाने ही परंपरा चालू ठेवली. या काळात भारताने भूतानला महत्त्वपूर्ण आर्थिक मदत करून तांत्रिक सहाय्य आणि पायाभूत सुविधांचा विकास केला. भारताच्या आर्थिक सहाय्यामध्ये भूतानच्या अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी असलेल्या जलविद्युत प्रकल्पांसाठी निधीचा समावेश आहे. २०१४ पर्यंत भारत आणि भूतानने जलविद्युत क्षेत्रात मजबूत सहकार्य विकसित केले होते, भारताने भूतानमधून मोठ्या प्रमाणात वीज आयात केली होती. हे सहकार्य केवळ भूतानसाठी आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर नाही, तर भारतासाठी धोरणात्मकदृष्ट्या फायदेशीर आहे, कारण त्यामुळे ईशान्येकडील राज्यांसाठी स्वच्छ ऊर्जेचा स्रोत उपलब्ध होतो; आणि भारताची ऊर्जा सुरक्षा वाढवतो. डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या सरकारने भूतानच्या अर्थव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण करण्याच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देणे, पारो आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आणि भूतानमधील आणि भारताशी संपर्क सुधारणारे रस्ते यांसारख्या प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करणे सुरू ठेवले.

भारत आणि भूतान यांच्यातील राजकीय आणि सुरक्षा सहकार्य :

वर्तमान परिस्थिती दरम्यान बदललेल्या व नव्याने विकसित झालेल्या वैश्विक परिस्थितीतील भारत आणि भूतानमधील राजकीय संबंध एकमेकांच्या सार्वभौमत्वाच्या परस्पर आदराने वैशिष्ट्यीकृत होते. परराष्ट्र धोरणात भूतानचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी भारताने भूतानला पाठिंबा देणे सुरूच

ठेवले, तसेच भूतानच्या सुरक्षेच्या प्रश्नांकडे लक्ष दिले जाईल याची खात्री केली. या काळातील महत्त्वाचा घटक म्हणजे भूतानच्या लोकशाहीला भारताचा पाठिंबा. भूतानमध्ये २००८ मध्ये पहिल्या संसदीय निवडणुका झाल्या आणि डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या सरकारने या संक्रमणाला पाठिंबा दिला, तो देशासाठी एक ऐतिहासिक मैलाचा दगड म्हणून ओळखला. भूतानच्या राजेशाहीतून घटनात्मक लोकशाहीकडे शांततापूर्ण संक्रमणामागे भारताला मार्गदर्शक शक्ती म्हणून पाहिले जात होते, भारतीय नेतृत्वाने या प्रदेशात लोकशाही शासनाच्या महत्त्वावर जोर दिला होता. डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या सरकारने भूतानला प्रादेशिक सुरक्षेच्या मुद्द्यांवर विशेषत: सीमावर्ती भागात अतिरेकी गटांच्या उपस्थितीच्या संदर्भात मदत करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. सीमा सुरक्षा, गुप्तचर माहितीची देवाणघेवाण आणि लष्करी सहकार्यामध्ये भारताची मदत दोन्ही देशांची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण राहिले.

भारत आणि भूतान यांच्यातील प्रादेशिक मुत्सद्दीपणा आणि धोरणात्मक संबंध :

भारताच्या स्वातंत्र्य पासून तर वर्तमान कार्यकाळातील भारत-भूतान संबंधांमधील सर्वात लक्षणीय घडामोडींपैकी एक म्हणजे प्रादेशिक सुरक्षेच्या समस्या, विशेषत: चीन विरुद्धच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सामायिक वचनबद्धता. २०१४ मध्ये चीन आणि भारत यांच्यातील डोकलाम वादात भूतानचा समावेश होता, हा दक्षिण आशियाई भू-राजकारणातील एक गंभीर मुद्दा होता. भूतानच्या सार्वभौमत्वाचे संरक्षण म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या वादात भारताने वेळीच हस्तक्षेप केल्याने भारत-भूतानच्या सामरिक संबंधांची ताकद दिसून आली. शिवाय या कालावधीत भूतान भारताच्या प्रादेशिक परराष्ट्र धोरणातील एक महत्त्वाचा देश बनला. दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (SAARC) सारख्या बहुपक्षीय व्यासपीठावर भारतासोबत सहकार्य ठेऊन प्रादेशिक सुरक्षेच्या प्रश्नांवर भारताशी जवळचा समन्वय राखला.

अशाप्रकारे डॉ. मनमोहन सिंग व नरेंद्र मोदी यांच्या कार्यकाळात भूतानसोबत भारताची विशेष आणि धोरणात्मक भागीदारी सुरू राहिली. त्यांच्या सरकारची धोरणे आर्थिक सहकार्य वाढविण्यावर भूतानच्या लोकशाही संक्रमणाला पाठिंबा देण्यावर आणि प्रादेशिक सुरक्षा सुनिश्चित करण्यावर केंद्रित आहेत, विशेषत: चीनच्या वाढत्या उद्दामपणाच्या संदर्भात भारताची भूमिका महत्वाची आहे. या काळातील भारत-भूतान संबंधांनी धोरणात्मक हितसंबंधांमध्ये सातत्य आणि दक्षिण आशियातील नवीन भू-राजकीय वास्तविकतेशी जुळवून घेणे या दोन्ही गोष्टी प्रस्थापित केल्या.

निष्कर्ष :

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे दीर्घकालीन स्वरूपाचे आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण हे शांततावादी असून ते कोणत्याही स्वरुपाच्या युद्धाचे समर्थन करत नाही. ते नेहमीच शांतता व बहुपक्षीयता यांचे समर्थन करते. भारत आणि भुतान यांच्यातील परराष्ट्र संबंध हे ऐतिहासिक काळापासून चालत आलेले असून ते मित्रत्त्वाचे व सौहार्दाचे आहे. भारताच्या शेजारी प्रथम धोरणात भुतान या राष्ट्रास महत्त्वाचे स्थान आहे.

समारोप :

भारत एक शांततावादी राष्ट्र असून भारताने कधीही दुसऱ्या राष्ट्रावर आक्रमण केले नाही. भारत आपल्या परराष्ट्र धोरणात आपल्या मित्र राष्ट्रांना नेहमीच महत्त्वाचे स्थान देतो. भारत कधीही मित्र राष्ट्राचे नुकसान होऊ देत नाही. भारताने नेहमीच इतर लहान राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाचा आदर केला आहे. भारत आणि भुतान मधील संबध हे केवळ दोन राष्ट्रातील संबंध नसून ते दोन संस्कृती मधील मैत्रीचे संबध आहेत. भारत आणि भुतान हे भारताच्या अनंत काळाच्या मैत्रीचे प्रतीक राहील.

संदर्भ ग्रंथ :

बी. एल. फाडिया – अंतरराष्ट्रीय राजनीति, साहित्य भवन प्रकाशन, आग्रा.

वेदप्रकाश वैदिक – मोदी की विदेश नीती, डायमंड पॉकेट बुक्स प्रायव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली.

शर्मा और खांडेलवाल – भारत के प्रधानमंत्री, मनोज पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली.

सिंहल एस. – समकालीन राजनीतिक मुद्दे , लक्ष्मी प्रकाशन, आगरा.

विजय खरे – जागतिक राजकारणात भारत, के. सागर पब्लिकेशन्स.

शैलेन्द्र देवळाणकर – भारताचे परराष्ट्र धोरण, सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

शैलेन्द्र देवळाणकर – मोदी कालखंडातील भारताचे परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर, सकाळ प्रकाशन, पुणे.